

В. І. Адамовський

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

РЕАБІЛІТАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У 1953-1960 РОКАХ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА

У статті проводиться огляд нормативно-правових документів середини 50-х – початку 60-х років, які регламентували проведення реабілітації та відновлення прав незаконно репресованих громадян, реорганізацію силових структур держави, порядок перегляду кримінальних справ судами.

Ключові слова: репресії, реабілітація, кримінальна відповідальність, законодавство, амністія.

Реабілітаційні процеси середини 50-х – початку 60-х років в Україні залишаються малодослідженими. Кінець 80-х років знаменувався відновленням реабілітаційних процесів та відкриттям дослідникам засекречених архівних даних, що дозволило їм детальніше проаналізувати початок реабілітаційних процесів в Україні.

Значна частина населення, що постраждала від незаконних репресій 20-50-х років, й досі проживає на території України. Одним з пріоритетних завдань держави є відновлення їх особистих немайнових та майнових прав.

Протягом 1950-х – на початку 1960 років для відновлення прав незаконно репресованих громадян та регламентації проведення реабілітації, було прийнято цілий ряд нормативно-правових документів. Розпочався процес реформування карально-репресивної системи держави та перегляду справ незаконно репресованих громадян з метою їх подальшої реабілітації.

Для дослідження даної проблеми важливе значення мають роботи, присвячені масовим політичним репресіям в СРСР. Багато наукових досліджень історії і законодавчого регулювання інституту реабілітації громадян, необґрунтовано засуджених, депортованих і притягнених до кримінальної відповідальності на сьогодні існує в юридичній науці.

Дослідження історіографії середини 1950-х початку 1960-х рр. засвідчило, що, як правило, науковці у працях не заглиблювалися в проблеми соціалістичного будівництва та репресій. Немає робіт, що висвітлюють історію виникнення і розвитку законодавства про реабілітацію. Відсутні спеціальні праці, щодо аналізу практики застосування законів про реабілітацію жертв політичних репресій.

Недостатньо досліджені закони про реабілітацію жертв політичних репресій зарубіжних країн, що утрудняє запозичення позитивного досвіду в цілях вдосконалення законодавства про реабілітацію в Україні.

Окрім юридичного аспекту, в цій проблемі присутня і значна історична частина, без аналізу якої не можна зрозуміти причини, хід і масштаби реабілітації середини 50-х – початку 60-х рр. Ряд дослідників вивчають цю проблему комплексно, вдало поєднуючи історичні та правові моменти. Саме цей підхід є найбільш об'єктивним та виваженим [1, с.3].

Незважаючи на оглядовий характер дослідження, однією з перших радянських наукових досліджень була стаття В.М. Савицького «З приводу кримінально-процесуальних прав невинного на реабілітацію», в якій автор проаналізував нормативно-правову базу, що обумовлювала проведення реабілітації, розглянув її причини та значення, звернув увагу на відновлення соціальних, майнових та особистих немайнових прав реабілітованих [2].

Питання правової бази реабілітації, відшкодування втрат безневинно засудженим громадянам, розглядалися у наукових пошуках юристів Б. Безлепкіна, Л. Бойцової та В. Бойцової [3-6].

Метою статті є огляд нормативно-правових документів, які регламентували проведення реабілітації та відновлення прав незаконно репресованих громадян.

Процес реабілітації незаконно засуджених розпочався майже відразу після смерті Й. Сталіна – в кінці березня 1953 р. У цей період було прийнято цілий ряд важливих нормативно-правових документів, які поклали початок реформуванню карально-репресивної системи країни, розпочали процес перегляду справ незаконно репресованих громадян, відновлення їх прав та реабілітацію.

Перегляд справ громадян, засуджених за політичними мотивами розпочався з Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 року «Про амністію» і торкнувся осіб, засуджених за політичними мотивами, лише частково, так як був орієнтований лише на амністію криміналітету.

Загалом амністія стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські та деякі військові злочини. Під амністію потрапляли вагітні жінки, неповнолітні віком до 18 років та жінки, що мали дітей до 10 років, чоловіки старше 55 років і жінки старше 50 років, а також засуджені, що страждають тяжкими невиліковними хворобами. Указ Президії Верховної Ради СРСР передбачав зменшення наполовину терміну покарання тим, хто був засуджений на строк п'ять років. Як наслідок, серед звільнених в'язнів було багато карних злочинців, оскільки за політичні злочини строки ув'язнення, як правило, були більшими ніж 5 років [7].

Указом також було визнано за доцільне переглянути кримінальне законодавство СРСР і союзних республік, замінивши кримінальну відповідальність за деякі посадові, господарські, побутові і інші менш небезпечні злочини заходами адміністративного і дисциплінарного порядку, а також пом'якшивши кримінальну відповідальність за окремі злочини.

Проте процес реабілітації йшов повільно. Рішення щодо реабілітації приймалися із обережністю. У 1953 році реабілітаційні процеси торкнулися лише окремих державних діячів та членів їх сімей. Це зумовило необхідність прийняття ряду нормативно-правових актів. Найбільш важливими серед них є Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 року «Про ліквідацію Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР» [8, с.152-153], Постанова ЦК КПРС від 4 травня 1954 року «Про перегляд справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини» та однойменний наказ Генерального Прокурора СРСР, міністра юстиції СРСР, міністра внутрішніх справ СРСР та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР, виданий 19 травня 1954 року [8, с.160-162].

Вищезазначені документи розпочали процес змін та реформ в карально-репресивній системі держави та дали надію на реабілітацію незаконно репресованим громадянам.

Так, протягом 1953-1956 років була проведена робота по перегляду справ засуджених за контрреволюційні злочини, проведено амністію та вибірккову реабілітацію, внесено зміни до законодавства. Вже після XX з'їзду КПРС були внесені значні зміни до законодавства та прийнято цілий ряд нормативно-правових документів, які регулювали хід проведення реабілітаційних процесів, а самі реабілітаційні процеси продовжують наростати.

Після 1956 року процес реабілітації став прозорим і звичним. Саме в другій половині 50-х років значно збільшилась кількість реабілітованих та від-

новлених в правах громадян. Цьому сприяла і реформа правоохоронних та судових органів держави.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про поширення дії Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 серпня 1954 року «Про поширення прав військових трибуналів військових округів та флотів» (грудень 1956 р.) відповідним трибуналом було надано право перегляду вироків військових трибуналів, що збільшило чисельність органів по перегляду справ незаконно репресованих осіб [9, с. 133].

У лютому 1957 року було ліквідовано транспортні суди, а їх функції передані судовим органам по підсудності. У тому ж році, 7 серпня згідно з Указу Президії Верховної Ради СРСР було внесено зміни до Указу «Про ліквідацію особливої наради при міністерстві внутрішніх справ СРСР», а в березні 1960 року набрав чинності Указ «Про скасування транспортних прокуратур» [10, с. 132, 135].

Друга половина 50-х років також характеризується значним оновленням законодавчих основ проведення реабілітації. Так, 24 березня 1956 року згідно з Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про перегляд справ осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини», було створено 13 комісій з розгляду справ засуджених за відповідні злочини. Комісії були наділені широкими правами і мали змогу зменшувати термін ув'язнення, звільняти осіб від покарання або під поручительство рідних чи громадських організацій [10, с. 133]. Однак, рішення комісій були неостаточними та могли бути змінені Верховним Судом СРСР та Верховними Суди республік. Особливу увагу приділяли справам по яким особа продовжувала відбувати покарання, не була реабілітована або строк покарання не зменшено. Дана система контролю та нагляду за діяльністю комісій стала можливою після прийняття у серпні 1957 року Постанови Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок перегляду судовими органами кримінальних справ на засуджених, по відношенню яких відбулися рішення комісій Президії Верховної Ради СРСР» [10, с. 135].

Вже після XX-го з'їзду КПРС було прийнято ряд нормативно-правових документів, що вирзнялися своєю спрямованістю. Це, зокрема, Постанова ЦК КПРС від 19 березня 1956 року «Про розгляд справ осіб, які відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини» та Указ Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 року «Про заборону колишнім керівникам та активним діячам українського націоналістичного підпілля, які засуджені і відбули строк покарання, повертатися до західних областей України» та Постанова Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 року «Про розселення німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, які раніше проживали в Кримській області, а зараз повертаються із місць спецпоселення» [1, с. 14].

Влітку, 7 липня 1957 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок перегляду Пленумом Верховного Суду СРСР кримінальних справ, що були розглянуті спеціальними судами до 1957 року», що дав змогу Верховному Суду СРСР розглядати протести по справах, які розглядалися табірними, транспортними судами, військовими трибуналами та упорядкувати систему перегляду справ судами [10, с. 133].

У створенні нормативно-правової бази проведення реабілітації можна виділити три етапи. Перший – починається після закінчення XX з'їзду і триває до початку 1958 років. Він характеризується значними змінами до законодавства та прийняттям значної кількості нормативно-правових документів, які регулювали хід проведення реабілітаційних процесів. Середина 1958 – кінець 1959 років характеризується деяким скороченням кількості змін та доповнень до нормативно-правових актів. Однак, реабілітаційні процеси продо-

вжували наростати. Збільшення кількості реабілітованих, нажаль, було тимчасовим. Вже наприкінці 1959 року проглядається згортання реабілітаційних процесів та зменшення зацікавленості до них з боку владних структур. Третій етап – початок 60-х років. Характеризується різким зменшення кількості виданих нормативно-правових актів, поодинокими випадками реабілітації незаконно репресованих та цілковитим згортанням даного процесу.

Звільнені незаконно репресовані громадяни потребували повного відновлення в майнових правах. Виникла негайна потреба правового врегулювання питань пов'язаних з поверненням або відшкодуванням завданих матеріальних збитків – житла, майна та інших матеріальних цінностей.

Проте більшість громадян, які були звільнені від покарання або повернулися із заслання не отримали повної компенсації та повного поновлення в правах. Реабілітація була одним із інструментів перерозподілу влади, що призвело до недосконалості законодавства та незавершеність реформ.

Список використаних джерел:

1. Цокур Є.Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953-1964 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Є.Г. Цокур. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
2. Савицкий В.М. По поводу уголовно-процесуальных прав невиновного на реабилитацию / В.М. Савицкий // Советское государство и право. – 1965. – №9. – С. 48-56.
3. Безлепкин Б.Т. Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет / Б.Т. Безлепкин // Советское государство и право. – 1990. – №3. – С. 79-87.
4. Бойцова Л.В. Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования / Л.В. Бойцова, В.В. Бойцова // Государство и право. – 1992. – №6. – С. 15-26.
5. Бойцова Л.В. Возмещение ущерба «жертвам правосудия» в России / Л.В. Бойцова // Российская юстиция. – 1994. – №6. – С. 45-47.
6. Бойцова В.В. Реабилитация необоснованно осужденных граждан в современных правовых системах : учеб. пособие / В.В. Бойцова, Л.В. Бойцова ; [науч. ред.: д-р юрид. наук, проф. В.Я. Бойцов] – Тверь, 1993. – 104 с.
7. 27 березня 1953 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про амністію». – Режим доступу: <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=03&Day=29>.
8. Реабілітація репресованих. – К., 1997. – С. 464.
9. Справочник по законодательству для работников органов прокуратуры, суда и МВД. – М., 1971. – Т. 2. – С. 383.
10. Цокур Є.Г. Проблеми реабілітації жертв політичних репресій в Україні у другій половині 50-х років / Є.Г. Цокур // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – Вип. XI. – С. 132-137.

The article review of legal documents the mid 50's – early 60 's, which regulate the conduct of rehabilitation and restoration of the rights of illegally repressed citizens reorganization of state power structures, order criminal cases by the courts.

Key words: repression, rehabilitation, criminal liability legislation, amnesty.

Отримано: 21.11.2016 р.